

Kálmán Kata

FÉNYKÉPEZÉSEM BARTÓK BÉLÁNÁL

Részlet egy Móricz Zsigmondról írott naplóból

Közreadja Varga Katalin

Kálmán Kata¹ már első munkáival, a TIBORC-albumban² közreadott portréival, beírta magát a magyar fotótörténetbe. Jóllehet 1929-ben Madzsar Alice torna- és gyógytornaiskolájában szerzett képesítést, tanárként csak rövid ideig működött. Fotografálni 1931-től férje, a neves művészettörténész, esztéta, filmtörténész és fotográfus Hevesy Iván³ biztatására és útmutatásai alapján tanult meg. A harmincas évek első felében készült munkás- és parasztabrázolásaiából állt össze a huszonnégy képet magába foglaló, nagy formátumú album, melyhez a bevezető megírására Móricz Zsigmondot akarta megnyerni. Hevesy ugyan lebeszélte feleségét a felkérésről, mondván, fiatal fiatallal szövetkezzen, Kálmán Kata Móricz-rajongását azonban nem tudta megingatni. 1936 novemberének elején a *Pesti Napló* szerkesztőségében felkeresték tehát az író, és elé tárták a képeket. Móricz, aki bevalása szerint nemigen adott autogramot, és nem szokott volt előszót írni senkinek, most mégis kötélnék állt. Ebben lehetett szerepe az alaposan tanulmányozott fotók hatásának is, de talán többet nyomott a latban az, hogy a tehetségesnek ítélt, de még nem neves fotóst kevésbé volt kényelmetlen felkérnie Csibe fotózására. Móricz nem sokkal korábban, 1936. szeptember 25-e éjjelén találkozott az éppen öngyilkosságra készülő Litkei Erzsébettel⁴ – ahogy ő elnevezte, Csibével – a Ferencz József hídon. Az új modell novemberre már több elbeszélés megírására, számos jegyzet és sok terv készítésére inspirálta az író, aki a maga valójában nem jelenhetett meg a sivár lágy-

mányosi bérház lumpenközegében. A szociofotós Kálmán Kata kiváló lehetőség, nagy segítség volt számára, hogy kíváncsiságát kielégítse, hogy jobban megismerhesse Csibe környezetét, szállásadóit. Ekkor készültek Kálmán Kata Csibe-képei, melyek közül csak keveset ismerünk, mert Móricz illusztrált Csibe-regénye végül nem készült el. Annak, hogy a sokszor fárasztó fotózási robotmunkát Kálmán Kata zokszó nélkül végezte, vállalta az újabb és újabb ötletek teljesítését is, több oka lehetett. Kortársai közül két művészt tartott nagyra, az egyik – ahogy magában nevezte – a Nagy Fejedelem, Móricz Zsigmond, a másik pedig a Kékszakállú, Bartók Béla volt. Pályafutása kiemelkedő lehetőségének tartotta, hogy találkozhatott velük, hogy fotózhatta őket. Móricz közvetlensége, az éppen az idő tájt bonyolódó, egy darabig a család elől is rejtgetett Csibe-szerelme, az érthetetlen megértése, az író titkolózó gyötrődései, a sűrű együttlétek naplóírára inspirálták Kálmán Katát. A naplót 1936 őszétől Móricz haláláig írta, és 1943-ban fejezte be végleg. Móriczról szóló feljegyzéseit nemcsak magának, hanem a szemtanú tudatos felelősségérzetével az utókornak is írta.

A most közreadott rövid Bartók-epizód a naplónak egy kivételes részlete. Móricz ugyanis 1936 decemberében megkezdte különválását Simonyi Máriától, végleges kitelepülését Leányfalura. Egy időre ezért abbamaradtak szokott kávéházi találkozásai, beszélgetései a Hevesy házaspárral, és éppen ez idő alatt kapta Kálmán Kata a felkérést Bartók fotózására. Az elkészült

képeket később megmutatta Móricznak is, mint a naplónak ez az 1937 tavaszán kelt bejegyzése tanúsítja: „Ekkor eszembe jutott, hogy megmutatom a Bartókékról csinált képeket. Hadd halljak róluk egy objektív véleményt. Maguk a modellek nem sok elismerésben része-

sítettek, Bartók egészen közömbösen fogadta, az asszony pedig hisztérikusan kifakadt ellene, ahogy később tudomásunkra jutott.”

A teljes napló a közeljövőben jelenik meg a Palatinus Kiadó gondozásában.

V. K.

Fényképezésemet Bartók Bélánál régi barátaim, Engel Iván zongoraművész és felesége⁵ tették lehetővé. Úgy volt, hogy rendeztek egy szerzői estet, melyen ő maga is közreműködött, és ami talán még ennél is nagyobb élménynek ígérkezett, végre előadták a CANTATA PROFANÁ-t, Bartóknak ezt az újabb remekművét.⁶ Itt találkoztam Ilse barátnőmmel, aki mint Engel Iván zongoraművész felesége kapcsolatba került Bartókkal. Ezt a kapcsolatot ügyesen meg is tudta tartani, hogy mint festőművész rajztanulmányokat csinált Bartók feleségéről, és ennek révén nagyon összebarátkozott vele. Aztán meg Ilse sokkal ügyesebb volt, semhogy ne tudta volna néha Bartók figyelmét is magára terelni. Sok szín volt a lényében, igen mulatságos tudott lenni. A bohém művészeknek abból a mármár kiháló fajtájából való volt, akik a külsőségek megvetésével, kicsi pénzből sok életértéket tudnak szerezni.

Ilse a hangversenyszünetben mindjárt ezt a kérdést szegezte nekem: akarom-e fényképezni Bartókot?

– Hát hogyan akarnám, legnagyobb boldogságom volna.

– Akkor majd szólok Dittának – mondja. Ez Bartók feleségének neve.⁷ Azután beavattott, hogy tulajdonképpen miről is lenne szó. Még eddig nem készült róluk közös kép, s Bartókné most szeretne egyet, karácsonyi ajándéknak adná férje édesanyjának. Csakhogy Bartók, mint az férfiaknál gyakori, nem hajlandó fényképész műterembe menni. Ezért arra kérte Ilse barátnőjét, ajánljon neki valaki olyat, aki nem a szokásos fényképész módon dolgozik, amitől férje irtózik, de azért mégis szép, művészi képeket csinál. Ilse rögtön rám gondolt, én meg boldogan vállaltam. A honoráriumot mint Bartók tisztelője, rögtön visszautasítottam, csupán azt az ellenszolgáltatást kértem, hogy Bartókról magáról külön is készíthessek felvételeket. Az egésznek a közvetítését Ilse vállalta. Pár nap múlva felmentem hozzá a műterembe, hogy megbeszéljük, mikor, melyik nap fogjak hozzá. Már türelmetlenül várta, hogy mikor kerül erre sor, máris látni szeretne volna a képeket. Kikötötte, hogy a felvételekből, a legjobbakból ő is kapjon. Azután magáról a fényképezésről kérdezgetett, hogyan képelem, milyen helyzetben, milyen kompozícióban, és igyekezett rászóritani, hogy mondjam el pontosan, amit elképzelt. Közben lerajzolta, és így vizsgálta, vajon jó lesz-e. Tanácsokat adott, egyszóval nagyon foglalkoztatta, hogyan lesz megoldva az egész, hiába, most már ő felelős értem is.

A hűség kedvéért megjegyzem, hogy mindez, amit így együtt, előre kiterveltünk, szép volt, jó volt, csak éppen hiábavaló volt. Ami megvalósult belőle, az a legkevésbé sikerült részét képezte az anyagnak. Hiába, a fényképezés nagyon spontán művészet, a pillanatot rögzíti. Kivárni vagy előidézni lehet a legtöbbet mondó pillanatot, azt a pillanatot, mikor a téma a legjellegzetesebb arculatát mutatja, de előre kitervelni felesleges, vagy nem is tanácsos. Én magam mindezt rögtön éreztem. Mert gondolatban kergethetik egymást a különböző elképzelések, ez csak hasznára lesz az egésznek, de amit az ember egyszer már lefektetett, lerögzített – méghozzá rajzban, ami mégis elütő kifejezésforma a fényképtől –, azt feltámasztani, élővé varázsolni bajos. Az elképzelés-

Pásztor Ditta, Bartók Béla, Kühner Ilse

nek simulni kell tudni a modellhez, különben hogy adhatja annak legbelsőbb lényét, sajátos karakterét.

Persze Ilse mint festő más gondolatvilágban él, és nem tudja, mennyire bele kell helyezkedni a fotografikus szemléletbe. Roppant jellemző volt rá, hogy egyszer megkérdezte egy ilyen kettős portréra vonatkozóan, nem lehetne-e az egyik fejet leretusálni, letörölni, és a másikhoz közelebb vinni. Komikus kérdés egy fotográfus szemében.

Egyszóval készültünk a fotografálás nagy napjára. Ilse úgy sebtében egy sereg apróságot mesélt el Bartókról. Érdekes volt, eddig bárki, aki együtt volt vele, annyit tudott csak róla mondani, hogy nagyon furcsa ember, hűvös és tartózkodó, csak a rajta kívül álló dolgokról hajlandó beszélni, tárgyilagos hangon. Nem lehet a közelébe férközni. Hát Ilse másképp volt vele. A barátkozásuk ott kezdődött, hogy Bartók egy békécsabai koncertje⁸ után a banketten véletlenül Ilse mellé került.

– Másra rá se nézett! Csak velem volt egész éjjel – mesélte büszkén. Azzal szórakoztak, hogy a széküket nyekergették, s azon mulattak, hogy milyen furcsa hangokat ad.

– Aranyos volt... – mondta lelkendezve.

Az utóbbi hetekben különösen sokat volt Bartókéknál, a férje külföldön turnézott, s hogy ne kelljen egyedül lennie, minduntalan meghívták. Pár napja is ott volt vacsorán, s Bartók szokatlanul jókedvű volt. Sokat mókáztak. Bartók előhozott egy csomó fényképet, büszkén mutogatta, hol mindenütt s milyen szép nőekkel van lefotografálva. Törökországban járt az ősszel, ott még ráadásul több nővel fényképezték le egyszerre. Ilse meg fitymálta, no de milyen nőekkel, ilyen csúnyákkal, az nem ér semmit. Különben – intett engem Ilse – Bartók nagyon hiú, vigyázni kell vele, tudja, hogy szép feje van. Később Bartók bevitte őket – mármint a feleségét és Ilsét – a saját szobájába. Ez a legnagyobb kitüntetés volt, egyébként oda nem szabad senkinek bemennie. A nők leheve-

redtek a díványra, ő meg azt mondta, várjanak csak, most aztán játszom valami szépet, s feltette a gramofonra azokat a bolgár parasztdalokat, amelyeket most hozott magával, mikor Törökországban járt. Ő maga felvillanyozva figyelte, dúdolta, fejével jelezte a ritmust – egészen különös ritmusuk volt, a magyarokénál is lüktetőbb, a híres bolgár ritmus –, egészen közel hajolt a membránhoz, egyszerre felüti a fejét – nézzük csak, hogyan is van ez... –, újra felteszi a lemezt. Az ujjával követi a ritmust, nem! Valamit nem értett. Egészen haragos lett tőle. Újra előlről kezdte, fejét ingatta... s elfelejtett maga körül mindent, azt se tudta, hogy ők ott vannak. Ki is osontak egy alkalmas pillanatban, hogy ne zavarják. Ilse még most is egészen fel volt hevülve a lelkesedéstől. Így fejezte be:

– Hogy fognak még engem irigyelni ezért az estéért! És ezt nem veheti el tőlem senki!

Büszke és boldog volt, hogy ő, éppen ő lehetett tanúja egy ilyen sajátos élménynek, érezte, hogy Bartók különös megnyilatkozása, a nagy ember, a zseni megnyilatkozása volt. Fel tudta mérni ennek a jelentőségét, nemhiába, hogy német származású (svájci), s mint ilyen, jobban tiszteli a szellemi nagyságot, mint ahogyan az nálunk szokásban van. Éppen fel is háborította – s joggal – bizonyos tiszteletlenség, melyet Bartókkal szemben tapasztalt.

Elmondta, hogy az a hangverseny, amelyen mi is ott voltunk, milyen nehezen született meg. A zenészek pontatlanul jöttek a próbára, éppen aznap, mikor Bartók Törökországból megjött,⁹ ki volt tűzve egy próba, és ő nem kímélve magát, ahogyan éppen volt, fáradtan elment. A felesége és ő, Ilse is ott voltak, s igazán botrány volt, ahogyan a karmester Vaszy viselkedett, több mint egyórás késéssel érkezett meg. Ha már nem tiszteli benne a zsenit, hát legalább az idősebb embert lássa benne. Egy fárasztó utazás után odasiet, s még akkor azok megvárakoztatják. Szemtelenség! S milyen rosszul ment a próba. Bartók annyira el volt keseredve, hogy már le akarta mondani a hangversenyt, inkább ne játsszák sehogy! És hogy a hangversenyen ennyire is jól ment minden, azon ő, mármint Ilse nagyon csodálkozott, mert akkor már alig próbáltak többet, talán csak még egyszer. S az énekeseknek nem volt hozzá kedvük, fel voltak heccelve, hogy énekelhetetlen a kórus, meg az egész milyen zagyaság... persze, ha a főkarnagy úr (Dohnányi Ernő) – majd mindjárt mit mondok – így nyilatkozik előttük, hát akkor mit is mondhatnak. Ezek kis buta emberek, utánamondanak mindent.

– No és mikor a filharmonia játszotta a CANTATA PROFANÁ-t¹⁰ – s hirtelen felnevetett –, akkor milyen dühös volt Bartók! Képzeld, tizenhat perc helyett tizenkilenc percig tartott. Ő órán át nézte, „botrány!” – azt mondta, és nagyon dühös volt. Még jó, hogy Törökországban volt, csak rádión hallgatta, még mondott volna nekik valamit..., s Ilse élénk mozdulattal jelezte, hogy mit, de rosszállóan csóválta a fejét, ebben nem egyezett vele.¹¹

– Kár lett volna – mondta – még azért a három percért! Úgyis az az egy hibája, hogy túl rövid. Egy kicsit több volt, csak jó!

Ezekben a napokban rettenetesen rossz idő volt, a fotografálás emiatt tolóddott, sűrű köd borította nap nap után a várost. Tele voltam aggodalommal. Folyton halogattam, de hiába, mindjárt itt a karácsony, bele kell fogni, akárhogy is, nem készülhetnek el különben a képek karácsonyi ajándécul. Karácsony előtti vasárnap délelőttre tűztem ki végül a fotografálást.¹² Még szombat délelőtt olyan rettentő köd volt, hogy déli tizenkét órakor alig lehetett látni, de már el volt vetve a kocka, meg volt beszélve Bartókékkal, lesz, ami lesz.

S csodák csodája, másnapra eltűnt a köd, mintha elfűjták volna, szertefoszlott, akár egy rossz álom. Mintha mindent kipucoltak volna az éjjel, úgy ragyogott a város és a táj.

Bartókék a városon kívül, a Pasaréten egyemeletes villát béreltek.¹³ A tágas előszobául szolgáló veranda csakugyan szikrázott a napfényben. A szobalány onnan egyenesen az emeletre vezetett, s betessékelte egy kis szobába. Zongora is volt benne. Azt hittük, ez Bartók szobája, de Ilse, akivel együtt jöttünk, rögtön felvilágosított bennünket, ez csak az a szoba, amelyben tanítani szokott, a zongorát is csak a tanításhoz használja, egyéb-ként nem.

Ezt a kis szobát is elöntötte a napfény, szinte már féltem, hogy sok is. Az ablakkal szemben volt a szoba egyetlen ajtója, önkéntelenül is úgy ültünk, hogy szembekerüljünk vele. Közepén egy papírlap volt rajzszöggel odatűzve, s azon egy nagy ötös szám ékeskedett. Vajon mit jelenthet? Vártunk hangtalanul, kicsit fojtott csendben, izgatottan. A gépemen babráltam, amikor váratlanul kinyílt az ajtó. Semmi zaj nem jelezte előzőleg. S belépett maga Bartók, egyenes testtartással, szemét merőn ránk szegezve, nem kíváncsian, inkább kutatón. Oly átható volt a tekintete, hogy a szoba egyszerre két nagy kitágult szemmé változott bennem, s mintha ez a két szem valamit kifogásolna rajtam vagy rajtunk, mintha valami nem volna egészen rendjén. De ez csak egy pillanatig tartott, a másik pillanatban Bartók hűvös és tartózkodó mozdulattal ugyan, de fesztelenül leült velünk szemben.

Iván a maga rendíthetetlen közvetlenségével beszédtemát vetett fel. Akkor jelent meg gramofonlemezen a magyar parasztdalok sorozatának első négy darabja, a Magyar Tudományos Akadémia által támogatva.¹⁴ A parasztok maguk énekeltek a dalokat, s mondták be a végén a nevüket, ugyanúgy, mint annál a fonográf lemezgyűjtésnél, melyet Bartókék még a háború előtt vettek fel. Erről kezdett Iván beszélni, és érdeklődött, hogy más nemzetek parasztdalaihoz hogyan lehetne hozzájutni, vagy kaphatók-e ilyenek egyáltalán. Ez a téma nagyon jól volt eltalálva, már abból is kitént, hogy Bartók nem volt rest, s leszaladt a lépcsőn, és felhozott egy vaskos kötetet, amelyben össze volt gyűjtve a világ összes népi, paraszti tárgyú felvételeinek címe, a népszövetség szellemi együttműködési osztályának kiadásában.¹⁵ Átnyújtotta Ivánnak, azután rám nézett sokatmondóan:

– Kezdjük. Mire várunk?

Kicsit megszeppentem. Kezdeni? Máris? Én tudtam, mire várok, hogy egy kis közvetlen beszélgetés induljon, s elfogulatlanabb legyen az egymáshoz való viszony. Ebben Ilse is számítottam, de Ilse mind ez ideig meg se mukkant. Nekifogtam hát a fényképezésnek. Bartók elszánt arccal ült a széken, volt az arcán egy kis szenvedő kifejezés és valami olyasmi, mint aki az egészet unja, és szeretne mihamarabb túlesni rajta. Ezt tükrözte az első felvétel is. Persze már ott tisztában voltam vele, hogy használhatatlan. Azóta is, ha meglátom mások felvételén ezt az arckifejezést – főként műteremben készült felvételeken –, mosolyognom kell. Pontosan tudom, hogy milyen lelkiállapotban ült a lencse elé. Szerencsémre ezután bejött a felesége, mire Ilse is rögtön megélenkült. Hozzákezdtem mindjárt a kettős portrék fotografálásához. Ahogy rendezgettem őket, hogyan üljenek, melyik irányban, mennyire közel egymáshoz, megélenkült az egész együttes, Ilse és Ditta élénk megjegyzésekkel kísérte a rendezést. Bartók is beleszólt, mosolygott, egy csapásra megváltozott, feloldódott a helyzet. Iván megjegyezte, vigyázzak, a háttérben éppen a fejük felett a nagy ötös rá fog kerülni a képre. Bartók jólesően, szélesen elmosolyodott, de nem magyarázta meg az ötös szám titkát. Most kiderült az is, hogy nem olyan szenvedés számára a fotografálás, ha fesztelenül és kedélyesen folyik. Mintha még élvezni is tudná a „heccet”. Igaz, hogy én nem úgy fotografáltam, mint a szakemberek, nem nyaggattam, inkább hagytam, hogy tudva hibás legyen a felvétel. A háttér például gyakrabban volt rossz, mint jó, és a nagy napsütés is tenger bajt

Pásztor Ditta és Bartók Béla

okozott. A nyaggatásról ő maga mesélte, hogy Londonban egy fotográfus csak azért kínozza hosszú ideig, hogy a haj – nem úgy mondta, hogy a hajam, ez túl közvetlen lett volna – fehérségét tompítsa vagy eltüntesse.

Mikor már végeztem a tulajdonképpeni fényképezéssel, és már csak a két barátnőről csináltam közös kívánságukra egy felvételt, akkor már annyira belejött, hogy kis hűja volt, hogy oda nem állt harmadiknak a két nő invitálására. Még én mondtam, hogy most már bajos, nem fér rá a lemezre, ami roppant nagy butaság volt tőlem, mert hiszen nem tudhattam, nem lett volna éppen ez a legjobb felvétel.

A fotografálás után leültettek még minket, Bartók cigarettát töltött mindenki számára, Iván meg arról kezdett beszélni, hogy a hangot már igen sikeresen tudják gépi úton visszaadni. Kiderült, hogy Bartókot ez nagyon érdekli, éppen a gépi zenéről készült előadást tartani, összevetve a nem gépi zenével¹⁶ – nem sokkal utóbb meg is tartotta –, s most figyelmesen hallgatta, amit Iván a fotocellás hangvisszaadásról mond, tudniillik ez az, amin a hangosfilm technikája is nyugszik. Az egyik hangrögzítő rendszer a lázgörbéhez hasonló cikcakk vonalban rögzíti a hangot. Megvan az elméleti lehetősége a dolgot megfordítani: rajzolni a hanggörbét, és azután hanggá változtatni a leadókészülékben. Módja lehetne tehát a zeneszerzőnek olyan eljárást találni, hogy rajzolja ezt a hanggörbét, és azt azután a készülék mindig tökéletesen ugyanúgy, tehát a komponista elképzelése szerint szólaltatja meg. Iván itt megjegyezte, hogy milyen óriási lehetőséget nyújt ez a jövő komponistájának, a műve így egyértelműen lenne lefektetve, és nem abban a bizonytalan formában, mint ma a kottairással, amely rengeteg kétséget hagy maga után. Itt nem arról lenne szó, hogy utólag egy tökéletlen mechanikus reprodukció készül a műről, mint a gramofonlemez, hanem maga a komponista megtanulja a rögzítésnek ezt a módját, és mindjárt így fektetné le kompozícióját, örök időkre változhatatlanul, egyértelműen, mint a festő vagy szobrász, és nem lenne szükség arra, hogy az interpretáló művész közbeiktassa magát, s ahányszor annyiféle értelmezéssel szólaltassa meg.

Iván meg volt róla győződve, hogy Bartóknak mint komponistának ez a lehetőség nagyon fog tetszeni. Tudvalévő, Bartók olyan pedáns ember, hogy már inkább bogarasnak számít, éppen az alaposága miatt. Például a Pro Arte kitűnő vonósnegyesétől gramofonlemezre vették fel az ő első vonósnegyesét, de mert a vonósnegyes nem kért külön utasítást a metronómot illetően, kijelentette, hogy nem kíváncsi rá, már nem is játszhatják jól. Holott ez legfeljebb árnyalatnyi eltérést adhat. Egyszóval Iván azt gondolta, hogy Bartók, a komponista örömmel fogadja az új lehetőséget, s igen elcsodálkozott, mikor Bartók csak rázogatta a fejét, hogy ez az egyértelmű felvétel nem is lenne jó, mert még ugyanaz a művész is, ha tisztes, hát tízféléképpen játssza le a művet. Hiába mondta el Iván újra, hogy ez az új kísérlet milyen páratlan előnyöket jelent, módot ad arra is, hogy új hangszínekkel dolgozhasson a zeneszerző, nem csak amiket a jelenlegi hangszerek nyújtanak, s páratlan előny, hogy a mű egyértelműen marad az utókorra. Bartók továbbra is tagadólag rázogatta a fejét. Iván nem tudta magának másképp megmagyarázni a dolgot, mint hogy Bartókból nem annyira a komponista, mint az interpretáló művész beszélt. Tulajdonképpen ezt a beszélgetést az indította meg, hogy törökországi gyűjtőútját hozta szóba. Ott ugyanis szerettek volna a primitív fonográf felvétel helyett hangosfilmet készíteni, főként a hang, a folyamatos, meg nem szakított ének és zene kedvéért, de anyagi okokból meghiúsult ez a terv.

Az egész beszélgetés élénk és fesztelen modorban folyt, sőt sehogy sem akart vége szakadni, már kétszer is felálltunk közben, hogy megyünk, késő volt, ebédidő. Ez a feleség figyelmét is felkeltette, s elragadtatva mondta nekem, „milyen nagyszerű dolgokat tud a férje mesélni, igazán ritkaság, hogy ő így belemelegedjen a beszélgetésbe, és mindjárt előszörre”.

Kifelé menet Iván még egyszer kérdezte, mit jelent az ajtón az ötös szám, ami Bartókot újra jóleső nevetésre készítette, ez volt az egyetlen eset, hogy igazán nevetni láttam, egyébként legfeljebb mosolygott, az pedig mint a japán mosoly, álarcként fedte igazi arcát. A nevetése már egészen más volt, sokkal kedvesebb, melegebb benyomást adott lényéről, azonban felfedte azt a kis szépséghibát, hogy fogai nagyon ritkán, közökkel nőttek, ami az arckifejezését egészen megváltoztatta. Iván kérdésére azt felelte, hogy a

fia számozta meg a lakás ajtóit. S csakugyan, máshol is voltak az ajtókon számok. Ilse úgy magyarázta később, hogy a fiát, Pétert elvitték A KÉKSZAKÁLLÚ HERCEG VÁRA előadására, akkoriban újították fel az Operában, és az Operában szereplő hét szobát a lakásukban is megjelölte. Az ötös számú a Kékszakállú szobája volt, a gyerekek ezzel arra célzott, hogy az apja maga a kékszakállú herceg. Úgy látszik, Bartóknak tetszett az azonosítás. Éppoly jólesően nevetett a dolgon, valahányszor szóba került, mint MórícZ Zsigmond, mikor Bethlen Gáborral azonosítottam, és Nagy Fejedelemnek neveztem.

Mikor leértünk az utcára, Ilséből kitört a temperamentum, nagy hévvel bizonygatta, hogy mi nem is tudjuk, milyen nagy csoda történt, hogy így első látásra felmelegedett, ez még vele sem fordult elő soha. És ugye aranyos ember? Még megbeszéltük, hogy amint látható lesz valami a felvételekből, rögtön felviszem a műtermébe, ő roppant kíváncsi. Azonban már előre óvott, nehogy Bartóknál valami nagy tetszésre számítsak. Ditta azt mondja, nincs annak semmi köze ahhoz, ami művészet, Bartók meg a képzőművészetekhez nem ért, pedig szeretne. Néha odahozott neki könyveket a festészet új irányairól – expresszionizmus stb. –, nézze meg, mik ezek, magyarázza meg, mert így nem lehet érteni! Akkor meg minek? Bosszantotta, hogy nem érti. Neki nincs ideje vele foglalkozni. Minek kell mindent másképp csinálni... az életben is... folyton változtatnak... minek? Maradjon minden úgy, ahogy van. Csodálatos önzése a zseninek, bár a maga területén annyira újító, hogy műveire felhőrdült az egész világ, és évtizedek s kitaró harcok kellettek, míg végre elfogadták, ő mégis azt kívánná az élettől, a művészet egyéb területeitől, álljanak meg, ne változzanak, ne újuljanak örökké, mert ő nem ér rá ezekkel a problémákkal foglalkozni, s kényelmetlen, ha felvetik őket.

Pár nap múlva felvittem Ilsének még a nyers fényképmásolatokat. Férje is otthon volt, s kíváncsian várták, vajon milyen az eredmény, s most el voltak ragadtatva. Különösen az egyik Bartók-portrétól. Hosszasan nézték.

– Milyen szép... mint valami állat – mondja Ilse.

Neveztünk.

– Nem, ne nevessetek... mint egy szép állat... hát nem olyan? A szeme... nézzétek! Mint egy őz – mondja gondolkodva, s tovább nézi –, nem, talán inkább szarvas... igen, szarvas... Csodaszarvas!

Csodaszarvas! Ez nagyszerű! A CANTATA PROFANA-beli csodaszarvas, akit hiába hív az édesanyja: jöjjön már haza, a terített asztal roskad minden jótól, s könnyek között várja, egyre várja az édesanyja. De ő feleli: – Nem megy! Már nem mehet!

*„Mert a mi szarvunk
Ajtón be nem térhet,
Csak betér az völgyekbe;
A mi karcsú testünk
Gunyában nem járhat,
Csak járhat az lombok közt;
Karcsú lábunk nem lép
Tűzhely hamujába,
Csak puha avarba;
A mi szájunk többé
Nem iszik pohárból,
Csak hűvös forrásból.”*

A zseni örök nagy tragédiája: a magányosság, a meg nem értettség.

Jegyzetek

1. Kálmán Kata (1909–1978) fotográfus.
2. A kötet 1937 decemberében, 1500 példányban látott napvilágot a Cserépfalvi Kiadó gondozásában, senki által nem jósolt sikert hozva szerzőnek és kiadónak. Fotóalbum ilyen sok és elismerő kritikát nem kapott addig Magyarországon.
3. Hevesy Iván (1893–1966).
4. Litkei Erzsébet (1916–1971), azaz Csibe, később Móricz Zsigmond fogadott lánya.
5. Engel Iván (1899–1985) zongoraművész, Bartók értő interpretálója és Kühner Ilse (1907–1994) festő, aki baseli és berlini művészeti tanulmányait követően, 1932-től Budapesten élt, első gyűjteményes tárlata 1934-ben volt a Szépművészeti Kiállítások Szalonjában.
6. 1936. december 10-én a Vigadóban, Vaszy Viktor vezényletével.
7. Pásztor Ditta (1903–1982) zongoraművész, 1923-tól Bartók Béla második felesége.
8. Bartókot 1934. február 16-án a Városi Színházba hívták meg, az estet a magyar–szlovák nemzetiség jegyében állította össze.
9. Bartók pár napos isztambuli kitérővel 1936. november 5-én érkezett Ankarába, ahova előadások tartására hívták, hogy beszéljen a magyar népzene fejlődéséről, a magyar és a török zene kapcsolatáról. Az út során koncerteket is tartott, és nomád török törzseknél népzenet gyűjtött.
10. 1936. november 9-én Dohnányi vezényletével, a Filharmóniai Társaság és a Palestrina kórus előadásában az Operában hangzott el a mű.
11. Részlet Vaszy Viktor 1962-ben kelt, Bor Dezsőnek írott leveléből, amelyben az 1936-os CANTATA PROFANA-bemutatók emlékeit foglalta össze. „A CANTATA PROFANA magyarországi bemutatójára 1936 tavaszán a Palestrina kórusral én vállalkoztam. Erről annak idején Bartók Bélának tudomása volt. Kb. 50 próbát tartottam az énekkarral, és 36 öszére terveztük – talán visszaemlékszel még rá – a pesti Vigadóban a Székesfővárosi Zenekarral a mű bemutatóját. Közben az történt, hogy Dohnányi Ernő felhívott engem telefonon, és közölte velem: egészen természetesen, hogy a CANTATA PROFANÁ-t ő fogja vezényelni. Tekintve, hogy Dohnányi abban az időben a Zeneművészeti Főiskola főigazgatója volt, én pedig a Főiskolának tanára, felettesemmel szemben kénytelen voltam visszalépni a bemutató előadástól azzal a

megfontolással, hogy a legközelebbi előadást úgyszólván én fogom majd vezényelni. A Dohnányi által vezényelt bemutató előtt pár héttel a Palestrina kórus próbáira Bartók Bélával egyetemben bejárt Dohnányi is, és hallgatta a mű előkészítő munkáit. Bartókkal sokat beszéltem ezeken a próbákon a mű tempójáról, különösen a Fugato tempójáról, ahol kérésre – de a hallottak alapján is – Bartók a metronom-jelzést módosította, és így a Fugatot olyan tempóban énekelhetjük, hogy a szöveg értelmesen ki tudjon jönni. Dohnányi akkoriban megjegyezt telt nekem, hogy a művel nem foglalkozott, nem ismeri, és ezeken a próbákon ismerkedett a szerzeménnyel. Bartók Béla az operaházi filharmóniai bemutatón nem vett részt, mert Törökországban volt népdalt gyűjteni. Úgy vagyok értesülve, hogy rádión igyekezett a bemutatót meghallgatni, de a kedvezőtlen vételi viszonyok mellett nagyon keveset tudott kivenni az előadásból. Egy későbbi közlés szerint – aminek állítólag levélben vagy levelezőlapon kifejezést is adott – csodálkozott, hogy a megbeszélte tempók helyett Dohnányi egészen más tempókat alkalmazott az előadáson. Így érlelődött meg Bartók hazajövetele után az a gondolat, hogy december 10-én a pesti Vigadóban egy Bartók-hangverseny keretében – amelyen ő személyesen játssza zongora-rapszódóját – a CANTATA-bemutatót az ő jelenlétében megismételjük. Ezen az előadáson a CANTATA PROFANA frenetikus sikert aratott. Felhívom figyelmedet a koncertet követő sajtóbeszámolókra, különösen Tóth Aladárnak – azt hiszem, a Pesti Naplóban – megjelent kritikájára. Írásának értelme szerint a CANTATA PROFANÁnak tulajdonképpen ez az est volt a bemutatója.” BOR DEZSŐ EMLÉKKÖNYV (<http://mek.niif.hu/00200/00206/html/02.htm>).

12. December 20-ra.

13. Az 1924-ben épült, Csalán utca 27. szám alatti villát Bartókék 1932 második felétől bérelték.

14. A lemezek a Pátria kiadásában 1936 szeptemberében jelentek meg.

15. A LES ARTS POPULAIRES (Paris), valamennyi európai ország fonogramarchívumának és publikált írásának ismertetője éppen Bartók felvetésére született meg.

16. Bartók Béla A GÉPZENE című előadása a Zenekadémia Kistermében hangzott el 1937. január 13-án, és a Szép Szó februári számában jelent meg. Tanulmánya végén megállapította, hogy „még az elképzelhető legtökéletesebb fonográfia sem fogja soha az élőzenét teljesen pótolni”.